

TANULMÁNY

Tudattalan tudat Husserlnél és Freudnál**Rudolf Bernet*

Freud tudattalanra vonatkozó felfogása olyan fenomének klinikai-empirikus megfigyelésében gyökerezik, mint az álmok, a nyelvbotlások és más neurotikus szimptomák, a felnőtteknél megfigyelhető regresszív-infantil viselkedésmódok, tévképzetek a skizofréniában stb. Erre ráépülnek azután Freud műveiben „metapszichológiai” megfigyelések is, amelyek teoretikus igénnyel próbálják meghatározni a tudattalan lényegét a tudathoz való viszonyában. Ezek a megfigyelések az elfojtás és az ösztönreprezentáns (*Triebräsentanz*) elméleteiben találják meg legpregnansabb kifejezésüket.

Sok filozófus kihívásnak tekintette Freud tudattalanra vonatkozó elméletét és növekvő érdeklődéssel vitatták ezt az elméletet. Kimutatták, hogy Freud tudattalan fogalmának gazdag filozófiai előtörténete van (Kant, Schelling, Schopenhauer, von Hartmann, Nietzsche) és arra is felhívták a figyelmet, hogy az elméletnek filozófiai kiegészítésre, egyfajta utóiratra is szüksége van töredékes jellege és nyilvánvaló teoretikus hiányosságai miatt. Néhányan közülük azon a véleményen voltak, hogy a filozófiai előfutárok történeti vizsgálata már egy bizonyos megvilágítást adott a tudattalan freudi fogalmáról; mások, Freuddal folytatott vitájukban olyan filozófiai nézőpontokhoz folyamodtak, amelyek aligha egyeztethetőek össze Freud gondolkodásának eredetiségével. Ezek a filozófiai erőfeszítések gyakran azt a jogosult gyanút ébresztik, hogy anélkül ítélnék a tudattalan létéről vagy nemlétéről, hogy figyelembe vennék Freud klinikai leírásainak gazdag anyagát.

Freud a maga részéről kevéssel járult hozzá a filozófia és a pszichoanalízis közötti gyümölcsöző vitához. Korlátozott filozófiai ismereteinek és különösképpen az általa elfogadott nagyon szűk tudatfogalomnak köszönhetően Freud úgy vélte, hogy a filozófia mint tudatfilozófia szükségképpen el fogja véteni a tudat-

* A fordítás alapjául szolgáló kiadás: Husserls Begriff des Phantasiebewusstseins als Fundierung von Freuds Begriff des Unbewussten. In: Ch. Jamme (Hg.), *Grundlinien der Vernunftkritik*, pp. 277–306. Suhrkamp, Frankfurt a. M., 1997.

talan valódi megértését és semmi mást nem várt egy ilyen filozófiától, mint a tudattalan redukcióját a tudatra, vagyis a tudattalan létezésének steril tagadását.¹ Ennek következtében nem meglepő, hogy Freud és tanítványai, valamint követői kevés figyelmet szenteltek a tudattalanra vonatkozó filozófiai megfontolásoknak. Lacan kísérlete, hogy a pszichoanalízist transzcendentális-filozófiai alapra helyezze, egyedi kivétel ebben a vonatkozásban, ráadásul Lacan kísérlete ugyancsak terhes a tudatra vonatkozó reflexió és különösképpen a tudat testi, affektív, emocionális és temporális konstitúciójára vonatkozó megfontolások hiányával.

Ezzel ellentétben a fenomenológiai ihletésű pszichoanalitikusok (Binswanger, Boss) és a pszichoanalízis iránt érdeklődő fenomenológusok (Scheeler, Sartre, Merleau-Ponty, Ricoeur, Michel Henry, Derrida) meggyőzően bizonyították a filozófia és a pszichoanalízis közötti gyümölcsöző párbeszéd lehetőségét. Néhányak közülük azonban aligha védhetőek meg attól a vádtól, hogy elsietett módon kritizálták Freud tudattalanra vonatkozó felfedezését és túl hamar eltekintettek tőle. Ráadásul ezek a gondolkodók Freuddal szembeni kritikájuk közben hagyták magukat egyoldalúan befolyásolni Heidegger felfogása által, ez pedig ahhoz vezetett, hogy sajnálatos módon elhanyagolták az eredeti freudi kérdést a tudattalan tudati státuszára vonatkozóan. Freud „mechanikus” ösztönökönómiaját átfordították a *Dasein*-analitika nyelvére és ezáltal kikerülték az ösztön lényegére és az intencionális képzetben (*Vorstellung*) való reprezentációjának (*Repräsentation*) lehetőségére vonatkozó kérdést. Még súlyosabb azonban, hogy nem vettek tudomást Freud saját kísérleteiről a tudattalan fenomenológiai megvilágítására, vagyis azokról a leírásokról, amelyek arról szólnak, hogy a tudattalan képzetek miként jelennek meg a tudatban anélkül, hogy tagadnák tudattalan eredetüket. Ennek következtében kiteszik magukat annak a jogos szemrehányásnak, hogy olyan fenomenológiai pszichoanalízist dolgoztak ki, amely nem szentel megfelelő figyelmet a tudattalan fenoménjének és a tudatlannak mint fenoménnek.

Ezzel szemben Freud ismételten visszatért munkáiban a tudattalan megjelenésének kérdéséhez. Ilyen irányú kísérletei azonban tisztán deskriptív jellegűek, vagyis nem elégitik ki a tudat fenomenológiájának transzcendentális-filozófiai követelményeit. Freud számára magától értetődő, hogy a tudattalan szükségképpen rá van utalva a tudatra, hogy megjelenhessen, noha megjelenésében tudattól való különbségét is megjelenéshez juttatja. Konkrétan ez azt

¹ Lásd P.-L. Assoun: *Freud, la philosophie et les philosophes*. Paris, P.U.F., 1976. különösen 9-44.o.

² Vö. S. Freud: *Megjegyzések a nem-tudatos fogalmáról a pszichoanalízisben* (1913). Ford. Berényi Gábor. In *Sigmund Freud művei VI. Metapszichológiai írások*. Szerk. Erős Ferenc. Budapest, Filum, 1997. 13-14.o.; *A tudattalan* (1915). Ford. Szalai István. i.k. 102-106.o.

jelenti, hogy a tudattalan a tudat koherens összefüggéseinek *hiányaiban* nyilvánul meg: illogikus gondolati ugrásokban, felejtésekben, a fantázia fantasztikus képződményeiben és manifeszt álomtartalmakban, fóbiákban és egyéb neurotikus szimptomákban.² Olyan megmagyarázhatatlan tudatos érzések, mint amilyen például a szorongás (Angst) ugyancsak intenzíven foglalkoztatták Freudot.³

Tudat és tudattalan viszonyának freudi meghatározásából kiindulva a tudat transzcendentális fenomenológiája azzal a feladattal találja szemben magát, hogy megmutassa, miként lehetséges az, hogy a tudat valamilyen tudattalant tud megjelenéshez juttatni, mégpedig anélkül, hogy ezáltal beépítené a tudatos jelenbe vagy alárendelné a tudatos jelennek. A következőkben szeretném felvázolni, hogy Husserl felfogása a szemléleti megjelenítésekről (*anschauliche Vergegenwärtigungen*)⁴ és különösképpen a fantáziáról miként képes ezt a látzólag lehetetlen feladatot elvégezni. Ennek a megoldásnak a specifikusan transzcendentális-fenomenológiai jellegét csupán jelzésszerűen fogom tárgyalni, utalva arra, hogy Husserl fantáziaelmélete a belső időtudatra és ennek egyszerre impresszionális és eredendően reprodukatív jellegére épül.

Ezzel azonban egyáltalán nem azt állítjuk, hogy Freud tudattalan fogalma minden empirikus-deszkriptív vonatkozásával levezethető lenne Husserl imaginatív megjelenítés fogalmából. Husserl fantázia-tudat elemzéseit felhasználva csupán annak megmutatására teszünk kísérletet, hogy miként tud egy jelen tudat egy ugyanahhoz a tudatfolyamhoz (intencionálisan) hozzátartozó, ám nem jelenlő és ezáltal sajátosan idegen tudattal szemben viselkedni. A reprodukatív belső időtudat szolgáltatja a bizonyítékot, hogy a tudat rendelkezik azzal az eredendő képességgel, hogy saját életének közvetlen észlelésétől distanciálódjon, ahelyett, hogy közvetlenül és teljesen egybeesne vele. Ebből új belátások adódnak, de nem csupán tudat és tudattalan különbségének a lényegébe, hanem az ösztönös élet tudatos és szimbolikus ábrázolásának lehetőségébe is. Ugyanakkor Freud tudat-

³ S. Freud: Über die Berechtigung von der Neurasthenie einen bestimmten Symptomenkomplex als "Angst-Neurose" abzutrennen (1895). Gesammelte Werke I. Frankfurt am Main, S. Fischer 1950-1968. 312-342.o.; *Bevezetés a pszichoanalízisbe* (1917). Ford. Hermann Imre. Budapest, Gondolat, 1986. Huszonötödik előadás 320-335.o.; *Hemmung, Symptom und Angst* (1924). GW XIV. különösen 154-205.o.; *Újabb előadások a léleklemzésről* (1933). Ford. Dr. Lengyel József. In Sigmund Freud művei VIII. szerk. Erős Ferenc. Budapest, Filum, 1999. XXXII. előadás 92-125.o.

⁴ A husserli gondolatmenet egyik kulcsfontosságú eleme *Gegenwärtigung* (közvetlen jelenlővé tétel, például az észlelés esetén) és *Vergegenwärtigung* (közvetett megjelenítés, például képtudat, emlékezet, képzelet és beleérzés esetén) megkülönböztetése. Mivel ezt magyarul nehéz egyértelműen visszaadni, ezért hol a prezentáció és re-prezentáció, hol pedig a jelenlővé tétel és megjelenítés fogalom párt alkalmaztam. (A ford.)

talan fogalmának ez a fenomenológiai megalapozása az eredendően reproductív tudat elméletében egyszersmind a tudattalan freudi meghatározásának mint egy belsőleg nem észlelt, *puszta* reprezentációs tudatnak a kritikájához is elvezet. A tudattalan nem egyszerűen egy csonkolt, nem észlelt tudat vagy egy logikátlan, elsődleges folyamatokba belegabalyodott puszta reprezentációs tudat, hanem egy *másik (ön-)tudat*. Ahogy Freud megjegyezte, a tudattalan rejtélye valójában magának a tudatnak a rejtélye.

Husserl elemzése a jelen nem lévő tudatáról

Első pillantásra úgy tűnik, mintha Husserl és Freud nem csak a tudatról vallanák ugyanazt a felfogást, hanem a tudattalanról is. Ha figyelembe vesszük, hogy mindketten Brentano tanítványai voltak és ugyanazokkal a szerzőkkel és pszichológiai elméletekkel kerültek kapcsolatba tanulmányaik idején, akkor egy ilyen egyezés nem is olyan meglepő. Ismeretes, hogy Brentano *Empirikus nézőpontú pszichológia* című művében úgy definiálta a tudatot mint olyan intencionális képzetek egységes összefüggését, amelyeket egy pre-reflexív belső tudat kísér. Ennek következtében a tudattalan fogalmára vonatkozó kimerítő elemzései elsődlegesen avval a kérdéssel foglalkoztak, hogy vajon lehetséges-e olyan intencionális tudat, amely nem jár együtt ilyen kísérő belső tudattal és hogy vajon a tudattalan tudat ilyen feltevése elháríthatja-e az ön-tudat végrehajtásából származó végtelen regresszus veszélyét.⁵

Freud és Husserl egész életükben tartották magukat ahhoz a brentanói definícióhoz, ami szerint a tudattalan egy belsőleg észrevétlen tudat. Ám egyikük sem gondolta azt, hogy ez a meghatározás elegendő. Freud a tudat ösztönös gyökereit kutatta és azt a módot, ahogy az ösztönös energiák primitív emlényomokkal kapcsolódnak össze és olyan képzeteket szállnak meg, amelyek bizonyos körülmények között a tudattalanból a tudatelőttesbe, majd innét az észlelési tudatba képesek előrenyomulni. Husserl a tudat intencionális aktusainak különböző formáit vetette alá aprólékos vizsgálatnak és ismételten foglalkozott Brentano belső tudat fogalmának megvilágításával. E két kutatási területen dolgozva messze meghaladta Brentano és Freud belátásait, még ha rendszeresen keresztelte is útjukat, anélkül, hogy tudott volna róla. Szükséges tehát megvizsgálni Husserl hozzájárulását a tudattalan problémájához mind az intencionális aktusok, mind a belső tudat területén.

⁵ Franz Brentano: *Psychologie vom empirischen Standpunkt* (1874). Hamburg, Meiner, 1973. I kötet, I könyv, 2§-13§.

A tudattalan mint a jelen nem lévő jelenléte Husserlnél mindenek előtt egy sajátos fajta aktusintencionalitás, a meg-jelenítés (*Vergegenwärtigung*) dolga, amely a fantáziát, az emlékezetet és a beleérzést jellemzi. Megmutatható, hogy ezeknek az aktusoknak a lehetősége végső soron a belső tudat időszerkezetében alapozódik meg és hogy a tudattalan megfelelő fenomenológiai megértésének lehetősége ennek a belső tudatnak az elemzésén keresztül nyílik meg. Ekkor pedig természetesen a tudattalan lényegét már nem lehet úgy felfogni, mint ami a belső észlelési tudat pusztá hiánya. Ehelyett megjelenése és ennek következtében fenomenológiailag meghatározott lényege a belső (idő-)tudat egy másik formájának, a reprodukzív formának a lehetőségéből fakad. Husserl maga nem dolgozta ki a tudattalan új fenomenológiai értelmezését, de minden eszközt a rendelkezésünkre bocsájtott.

Husserl számára sohasem jelentett nehézséget, hogy elgondolja egy nem jelenlévő meg-jelenítésének (*Vergegenwärtigung*) lehetőségét, hiszen mindig is úgy értette a tudatot, mint az intencionális appercepció és apprezentáció szubjektív teljesítményét, nem pedig mint érzetadatokat pusztá jelenlétét. Korai munkáiban, *Az aritmetika filozófiájában* és a *Logikai vizsgálódásokban* a meg-jelenítéseket mint nem-tulajdonképpeni, vagyis nem szemléleti gondolati formákat fogta fel. Ezen elmélet szerint azt, ami visszahúzódik a szemléleti vagy tulajdonképpeni gondolkodástól, egy szurrogátumként funkcionáló jel vagy egy hasonlóság alapján működő kép révén tesszük jelenvalóvá. Ennek következtében nem meglepő, hogy Husserl eleinte és egészen az 1904/05-ös előadássorozatig⁶ a szemléleti (vagyis nem szignitív) meg-jelenítést, mint amilyen az emlékezet és a fantázia, a képtudat módjára gondolta el. Ezt a nézetét a perceptív képtudat már meglévő kiterjedt elemzésére alapozhatta, amellyel később is foglalkozott, különösen az esztétikai képtudat elemzése kapcsán. Így tehát a fantázia és az emlékezet a képtudat formái voltak, amelyekben a belső kép (később Sartre-nál az „*image mentale*”) helyettesíti a fizikai észleleti képet. Egy elmúlt esemény vagy egy nem valóságos fantáziavilág ennek következtében egy jelenbeli leképezésben jelenik meg, mégpedig anélkül, hogy e jelenről való távolléte károsodna.

Képzelet és képtudat

Itt nem lehet az a feladatunk, hogy a perceptív és imaginatív képtudat husserli elemzését részleteiben és állandó továbbfejlődésében bemutassuk. A jelenlegi összefüggésben egyedül az a fontos kérdés számunkra, hogy 1904/05 után miért

⁶ Ez a fontos előadás a fantázia és a képtudat mellett az észlelés, a figyelem és az idő témáját taglalta. Az a rész, amely a fantázia és a képtudat elemzésével foglalkozott, a *Husserliana* XXIII. 1-108. oldalán található teljes terjedelmében. Edmund Husserl: *Phantasie, Bildbewusstsein, Erinnerung*. Hua XXIII. Den Haag, M. Nijhoff, 1980.

kezdt Husserl kételkedni a fantázia és az emlékezet képtudat alapján való meghatározásában és hogy 1909-től miért vetette el végleg ezt a felfogást. Ennek két oka van, ám e kettőről hamar kiderül, hogy ugyanaz:

1. az észlelés elemzéséből kölcsönvett „felfogástartalom-felfogás” séma kudarca a szemléleti meg-jelenítés aktusainak fenomenológiai megvilágítására⁷;
2. a belső időtudat és ennek csakúgy impresszionális, mint reprodukzív formájának idői jellegéről való elmélkedés.⁸

A perceptív képtudat kettős észlelést jelent, vagyis egyrészt egy fizikai képdolog (*Bild-Ding*) észlelését, másrészt egy képtárgy (*Bild-Objekt*) észlelését, amelyben a távollévő képszűzsé (*Bildsujet*) leképeződik és ezáltal szemléleti megjelenéshez jut.⁹ A képtárgy nem ugyanahhoz a fizikai térhez tartozik mint a kép-dolog; konfliktus (*Widerstreit*) áll fenn a kettő között, amelynek következtében a képtárgy megjelenése egy „látszateszlelés” (*Scheinwahrnehmung*). Husserl korai észleléselemzéseinek terminusaiban ez azt jelenti, hogy a képtudatban két felfogás van és az egyik a másikra épül: az első az érzetekre támaszkodik és a képet juttatja megjelenéshez, míg a másik pusztá fantazmákat lelkesít át és a képtárgyban leképezett képszűzsé adódását magyarázza. A képdolog megjelenésében mint látszateszlelésben a képszűzsét távollétében jelenítjük meg, és így itt konfliktus keletkezik, ami azt fejezi ki, hogy a képtárgy és a képszűzsé nem ugyanahhoz a valósághoz tartozik.

A képtárgy és a képszűzsé közötti konfliktus azonban jellegében eltér a képtárgy és a képdolog közötti konfliktustól. A képtárgyat észleljük, ám a képdologtól eltérően látszat tárgygyá (*Scheinobjekt*) kell lefokoznunk, ha egy képszűzsé leképezéseként akarjuk felfogni. Másfelől a képtárgy és a képszűzsé közötti konfliktus nem vezet megsemmisítéshez (*Nichtigkeitung*), mivel eleve világos, hogy a kép és a leképezett nem tartozhatnak ugyanahhoz a valósághoz. Amíg a képtudat kifejezetten képtudatként működik, senki sem hiszi, hogy a leképezett képszűzsé testi valójában jelen lenne és hogy a képben a valóságot észlelnénk. A képtudat és a fantázia tehát előfeltételezik, hogy az én egyszerre két különböző (egy valóságos és egy nem valóságos) világban élhet és hogy egy ilyen „énhasadás” (*Ichspaltung*) lehetőségét bele kell foglalnunk az emberi szubjektum fogalmába.

Husserl nagy figyelmet szentelt ezen különböző formájú konfliktusok pontos elemzésének és ahogy később látni fogjuk, ezek a vizsgálódások gyümölcs-

⁷ Szövegek 1909 után a Hua XXIII.-ban, különösen a Nr. 8 (265-269.o.).

⁸ Szövegek 1911-1912-től, különösen Hua XXIII. Nr. 14 (301-312.o.), Beil. XXXV (320-328.o.), Nr. 15 (329-422.o.).

⁹ Hua XXIII. 18.o.

szőő kiindulási pontként szolgálhatnak a Freud által elfojtásnak (*Verdrängung*) nevezett jelenség fenomenológiai meghatározásához. Az elfojtás Freud számára ugyancsak az „énhasadáshoz” kapcsolódik. Freud szerint a valóság és a fantázia megkülönböztetése egy elfojtási folyamat eredménye és ahol ez az elfojtási folyamat hiányos (mint a skizofréniában), ott a hallucináció és az észlelés közötti határ elmosódik. Freud felfogása az elfojtásról, és különösképpen egy feltételezett „eredeti elfojtásról” az előbbieken kívül még azt is sugallja, hogy nem csak a fantázia, hanem maga a valóság is egy konfliktus (vagy különbség) tapasztalatának alapzatán konstituálódik. Ugyanezt a gondolatot fogjuk találni Husserlnél is, mégpedig a prezentáció (*Gegenwärtigung*) és reprezentáció (*Vergegenwärtigung*) között működő „modifikációs” viszonyra vonatkozó elmékedésekben.

A perceptív képtudat leírásának alkalmazása a *fantázia* elemzésére azt vonja maga után, hogy ez utóbbi mint „belső” vagy „imaginatív” képtudat hasonlóképp kettős felfogásból áll. Ám ez utóbbi esetben, mivel a fantázia-kép nem egy fizikai kép és ennek következtében nem lehet észlelni, nincsenek érzetek, csupán fantazmák. A fantazmák lennének tehát két különböző módon felfogva, egyfelől a képhez való viszonyukban, másfelől ahhoz való viszonyukban, ami a leképezett. A fizikai képdolog nélkül a fantázia imaginárius képtudatában a konfliktusformák egyike eltűnik és vele együtt az észlelés és a fantázia különbségének világos indexe. Husserl ezért sokat fáradozik azon, hogy kivédje a fantázia látzatészleléssel (ill. neutralizált észleléssel) való összekeverésének veszélyét. Ám mivel nem tudja megalapozni az érzetek és a fantazmák közötti különbséget meggyőző módon, nem maradt más választása, mint hogy a fantázia-tudatot *mint* egy *fantázia* tudatát függővé tegye az egyidejű perceptuális eseményekkel való konfliktus tapasztalatától. A fantáziaélmény ennek következtében egy olyan élmény, ami – szemben az aktuális észleléssel – egy csökkentett vagy deficiens kvázi-észlelés csökkentett intenzitással és tartammal, valamint korlátozott terjedelmű horizont intencionalitással.¹⁰

A legnagyobb probléma a fantáziának mint imaginárius képtudatnak ezzel az elemzésével azonban nem a fantázia és az észlelés megkülönböztetésének nehézségéből, hanem abból ered, hogy képtelen megvilágítani a fantázia lényegét, miszerint az egy nem jelenlévő tárgy meg-jenítése (ez a képtelenség persze kapcsolódik ez előbbi megkülönböztetéshez). Noha Husserl jelenbeli fantazmák meg-jelenítő felfogásáról beszél, ám hogy jelen tartalmak jelen felfogásának hogyan sikerülhet egy fizikai kép közvetítése nélkül egy nem jelenvaló tárgyat ennek nem jelenvalóságában mégis jelenvaló megjelenéshez segíteniük, az magyarázat nélkül marad, sőt csodával határosnak tűnik.

¹⁰ Hua XXIII. 58.o. skk.

Husserl ezt az ellenvetést saját maga fogalmazta meg korábbi retenció-elméletével kapcsolatban és arra a következtetésre jutott, hogy valamilyen elmúltnak a jelen tudatához ez az elmúlt nem tartozhat hozzá valós (*reell*) tudattartalomként anélkül, hogy ezáltal múlt jellege el ne veszne.¹¹ Így egészen bizonyosan nem tekinthető véletlennek, hogy a fantáziaszerű reprezentációra vonatkozó új elemzései már nem egy kép *észlelésének* modelljére, hanem egy elmúlt jelen emlékezeti felidézésének, vagyis a *visszaemlékezésnek* a modelljére épülnek. Hamarosan visszatérünk erre. Mindenesetre már most bizonyos, hogy a reprodukált nem lehet valós (*reell*) módon benne a meg-jelenítő tudatban és az is, hogy egy jelen tartalom jelen felfogása nem léphet túl a jelen határain, hogy behatoljon a szemléleti meg-jelenítés területére. A „felfogás-felfogástartalom” séma funkcionális elégtelenségét a szemléleti meg-jelenítés magyarázatára fenomenológiai értelemben a belső tudat időiségének új elmélete támasztja alá, amiből azután majd a meg-jelenítés új elmélete is meg fog születni.

Visszaemlékezés és reprodukzív belső tudat

Az intencionális élmény végrehajtásának belső, implicit tudatát, amit Brentano „belső képzetként” jelölt meg,¹² Husserl 1906/07-től kezdődően „abszolút” (idő-)tudatnak nevezi.¹³ Az új terminológia arra utal, hogy ekkortól kezdve Husserl a belső (idő-)tudatnak transzcendentális-konstitutív funkciót tulajdonít, általában az intencionális aktusok és noematikus korrelátumaik tekintetében, különösképpen pedig ezek időiségének tekintetében. Ez az abszolút idő-tudat az állandóan új ősbnyomások (*Urimpressionen*) folyama, amelyeket egymással a retencionális és protencionális intencionalitások szövedéke egyesít. Ennek megfelelően minden ősbnyomás elválaszthatatlan a retencióktól és a protencióktól, amelyek az intencionális bedobozolódás (*intentionale Verschachtelung*) módján ugyanennek az eleven tudatfolyamnak a már lesüllyedt és még eljövendő ősbnyomásaira vonatkoznak. Ennek a belső időtudatnak minden fázisában egy időben tartamos aktus tudatos módon tudott és ezeknek a fázisoknak az egymásra következésében konstituálódnak a szubjektum intencionális aktuséletének időformái, az egyidejűség, az egymásra következés és a tartam.

Nem annyira ennek az abszolút időtudatnak és az intencionális aktusok „retencionális harántintencionalitásában” (*Querintentionalität*) zajló időiesülé-

¹¹ Vö. Rudolf Bernet: *Einleitung*. In E. Husserl: *Texte zur Phänomenologie des inneren Zeitbewusstseins (1893-1917)*. Hamburg, Meiner, 1985. xlv. skk.

¹² F. Brentano: *Psychologie vom empirischen Standpunkt* i.m. 180.o.

¹³ R. Bernet: *Einleitung*. xxxiii. skk.

sének pontos fenomenológiai elemzése a fontos a jelen összefüggésben, mint az a megfontolás, hogy itt az öntudat egy sajátos, „retencionális hosszintencionalitásnak” (*Längsintentionalität*) nevezett formájáról van szó. Husserl szerint a belső időtudat egy ősbnyomásszerű, vagyis *impresszionális*, az ősbnyomásokhoz tartozó retencióknak és protencióknak köszönhetően pedig egyszerismind *intencionális* öntudat. Vagyis egy impresszionális-intencionális, pre-reflexív és tárgyaltalan öntudatról van szó, a saját tudatélet impresszionális önaffekciójáról, ami Husserl szerint az intencionalitás egy sajátos (ugyanis szintén impresszionális) formájával kapcsolódik össze.¹⁴ Ha a szubjektív élet ezen önaffekcióját „ösztönnek” (*Trieb*) nevezzük, akkor a belső időtudat minden további nélkül rászolgál a Husserl által gyakran használt „ösztönintencionalitás” elnevezésre. Az intencionális élet belső tapasztalataként ez egyszerre ösztön és az ösztön reprezentációja (*Repräsentation*).

Már utaltunk arra, hogy Freud tudattalan elméletének a magját az ösztönelmélet képezi és hogy Freud beszámolója az ösztön „reprezentációjáról” a tudattalan és tudatelőttés intencionális képzetekben a filozófia iránt érdeklődő olvasót a legnagyobb nehézségek elé állítja. Ahogy előtte Schopenhauer és Nietzsche, az ösztönreprezentáció elméletével maga Freud is ahhoz a kérdéshez vezet, hogy az ösztön miként kezd „gondolkodni”. Ha a tudattalant és a tudatot is úgy értelmezzük, mint olyan „képzetek” (*Vorstellungen*) birodalmát, amelyek ösztönöket reprezentálnak, akkor Freud csak úgy tudja jellemezni a tudattalant és a tudatot, mint a „gondolkodás” két különböző, de ugyanazon ösztönstruktúra által táplált formáját. Azokat a tudatos és tudattalan folyamatokat, amelyekben az ösztön megszállja (*besetzt*) és megmunkálja a tudattalan és a tudatos képzeteket, hogy megvalósítsa a feszültség levezetésének (*Abfuhr*) célját, Freud „elsődleges folyamatoknak” és „másodlagos folyamatoknak” nevezi.

A fenomenológiai hozzájárulásnak a freudi tudattalan fogalom megalapozásához legalább azt kellene bizonyítania, hogy lehetséges az ösztönök képzetek általi reprezentációjának (*Triebrepräsentation*) ez a kettős formája. Ha újragondoljuk Freud elméletét az ösztönreprezentációkról a tudattalan és tudatelőttés intencionális képzetekben, mégpedig az intencionális élmények és a belső, ösztönszerű öntudat önaffekciójának husserli elemzése felől, akkor ugyancsak a belső tudat kettős formájáról kell beszélnünk. A freudi tudattalan fenomenológiai megvilágítása csak akkor lehet sikeres, ha az intencionális élmény *impresszionális* belső tudata nem az egyetlen lehetséges formája az intencionális képzetekhez való ösztönös viszonyoknak. Hamarosan látni fogjuk, hogy a visszaemlékezés és a fantázia, mint intencionális élmények reprodukív megjelenítései, valójában éppen a belső tudat egy ilyen második formáját implikálják.

¹⁴ R. Bernet: *La vie du sujet*. Paris, P.U.F., 1994. 321.o. skk.

A belső tudatnak ez a reprodukív formája, amely a meg-jelenítő aktusokban működik, döntő jelentőségű hozzájárulást jelent a tudattalan lehetőségének fenomenológiai tisztázásához.

Husserl erre az áttörésre a fantázia mint nem-tetikus, szemléleti-reprodukív meg-jelenítés elméletéhez csak a visszaemlékezés mint tetikus, szemléleti-reprodukív meg-jelenítés elméletének kidolgozása után vált képessé. Korábbi felfogása az emlékezetről mint belső képtudatról ugyanazon érvek alapján futott zátonyra, mint amelyeket korábban a fantázia képtudatként való értelmezésének kritikája kapcsán említettünk. A visszaemlékezésben egy tárgy megjelenik a jelenben, ám a múlthoz tartozóként. Az emlékezet számára tehát konstitutív egy belső időtudat, ami a múltat anélkül állítja viszonyba a jellel, hogy időbeli távolságukat kiegyenlítené vagy teleszkópikus módon összeolvasztaná. A tárgy megkettőzése helyett (ahogy ez a képtudatban történik) az elmúlt tárgy jelenbeli megjelenése magának a tudatnak a megkettőződését követeli meg. Mint a tudat tudata, az emlékezés a reflexióra hasonlít és Husserl jelentős erőfeszítéseket tesz arra vonatkozóan, hogy pontosan meghatározza e két aktustípus különbségét. Ezek az erőfeszítések nem csak az emlékezet elemzéseinek tettek jót, hanem egyszersmind a reflexió új elméletének a magját is tartalmazták, aminek értelmében a reflexió nem belső észlelés, hanem egy már „lefolyt” élmény tárgyiasító meg-jelenítése.

A reflexióval szemben az emlékezetben az intencionális érdeklődés az elmúlt tárgyra irányul, nem pedig egy korábbi észlelésre. Mindazonáltal az emlékezetben meg-jelenített múltbeli tárgy intencionálisan implikálja saját korábbi észlelését. Husserl terminológiájával: az elmúlt tárgy meg-jelenítése implikálja ugyanezen tárgy eredeti tapasztalatának reprodukcióját. Az elmúlt tárgy emlékezeti megjelenését mint egy korábbi, ezt a tárgyat hűsvér valójában adó észlelési tudat reprodukív modifikációjaként élem át. Az emlékezet belső tudata ennek következtében nem egy észlelés impresszionális tudata, hanem reprodukív tudat, amely a korábbi észlelést az intencionális implikáció módján hordozza magában (nem pedig valós *reell*) összetevőként). Amit a visszaemlékezésben belsőleg átélek, az nem egyszerűen egy elmúlt észlelés, nem is egy jelen emlék, hanem egy jelen emlék *mint* egy korábbi észlelés reprodukciója. A tárgy ezért úgy jelenik meg, mint meg-jelenített, vagyis önmagát közvetlenül („eredeti” módon) adja, nem pedig egy képen keresztül, miközben megőrzi időbeli távolságát a jelentől. Husserl úgy fogalmaz, hogy előttem „lebeg” (*mir vorschwebt*) anélkül, hogy valóságosan, hűsvér valójában megragadhatnám.

A visszaemlékezés új elméletét Husserl sok és átfogó részletvizsgálódással kötötte össze, amelyeket itt nem érinthetünk. Csak azokról az átfogó elemzésekről lesz szó, amelyek a doxikus modalitásokat érintik az emlékezés végrehajtásában. Ezek világosan megmutatják, hogy a meg-jelenítés mint a prezentálás reprodukív módosulása összekapcsolódhat a tétélezés

(*Stellungnahme*) módosulásával, de nem vezethető vissza ez utóbbira. Ez a belátás különösen fontosá válik akkor, amikor a fantáziát úgy írjuk le, mint a reprodukív meg-jelenítés *nem-tételező* formáját, ami azzal a látszattal jár, mintha a fantázia a megfelelő észleléstől pusztán az őt jellemző neutralizált tételezés révén különbözne.

Husserl állandóan új kételyekkel kísért figyelmének másik tárgya a reprodukció (pl. az emlékezetben vagy a képzeletben) és a belső tudat viszonya. Husserl ingadozik aközött, hogy a reprodukciót a belső (idő-)tudat teljesítményeként vagy pedig a tudat intencionális aktusaihoz tartozó fenoménként határozza meg.¹⁵ Az a kérdés tehát, hogy a visszaemlékezés vajon olyan, a belső tudatban impresszionálisan tudott intencionális aktus, amely egy korábbi észlelési aktushoz kötődik, vagy pedig egy olyan intencionális aktus, amely a belső tudatban nem impresszionális, hanem reprodukív módon tudott, mégpedig egy másik aktus modifikációjaként? Ha az első esetnek megfelelően a visszaemlékezést egy jelen intencionális aktusként értjük, ami egy korábbi (észlelési) aktusra irányul, akkor a korábbi aktus úgy jelenik meg, mint az emlékezetben tárgyilag megcélzott és a visszaemlékezést az fenyegeti, hogy átalakul reflexióvá. A második felfogás szerint a korábbi aktus se nem megcélzott, se nem valamilyen módon a jelenben adott, hanem pusztán intencionálisan implikált az elmúlt *tárgy* meg-jelenítő adódásában. Az (elmúlt) tárgymegjelenésekre irányuló intencionális aktust a belső tudatban nem impresszionálisan, hanem reprodukíve modifikáltként éljük át. Reprodukív tudatként tehát a belső tudat két aktus közötti modifikációs összefüggés tudata, nem pedig egy olyan aktus tudata, amely egy másik aktusra irányul. Nagyobb plauzibilitása ellenére, ez a második felfogás sem problémamentes Husserl számára. Azt feltételezi ugyanis, hogy van egy olyan belső tudat, amely egyszerre jelenvaló, vagyis impresszionális, és reprodukív, miközben Husserl egyébként teljesen konzisztens módon szembenállóként kezelte a benyomást és a reprodukciót. Egy korábbi aktus belső tudataként ennek az aktusnak a reprodukív, nem pedig impresszionális tudatáról van szó, noha Husserl általános elméletének értelmében a jelen belső tudatnak az impresszionális tudat formájával kell rendelkeznie.

Ennek a nehézségnek a megoldására itt nem tehetünk kísérletet, mivel ez a husserli időtudat elemzések alapkérdéseinek és az én ebben működő részvételének átfogó tárgyalását igényelné. Ezzel a nehézséggel, amely a meg-jelenítő reprodukció és a jelen prezentáció modifikált teljesítményének megértését illeti, élesebb formában újra találkozunk majd Husserl fantáziára vonatkozó új meghatározásában. Ennek az új elméletnek az értelmében a fan-

¹⁵ Lásd Hua XXIII. Nr. 9, 272.o.; Nr. 14, 301-312.o.; Beil. XXXV, 320-328.o.; Nr. 15, 330.o. (különösen a megjegyzés!) és 339.o.

tázia egy olyan prezentáció reprodukív tudata, amely sohasem történt meg. Vagyis egy reprodukív modifikáció, ami a modifikáltat éppen általa hozza létre, hogy modifikálja. Ebben az esetben még nehezebbnek tűnik, mint az emlékezet esetében, hogy elkerüljük egy eredendően reprodukív belső tudat feltevését.

Fantázia és reprodukív belső tudat

Husserl új fantáziaelméletét az emlékezet, nem pedig a képtudat vagy a látszatészlelés határozza meg. A fantázia mint szemléleti reprodukív meg-jelenítés (*anschauliche, reproduktive Vergegenwärtigung*) leginkább egy neutralizált emlékezethez hasonlít, amelyet már nem egy tárgy elmúlt észlelésére, hanem egyszerre jelenvaló és távollévő észlelésére vonatkozik. Néhány évvel korábban Husserl még azt is feltette, hogy egy tárgy fantáziaszerű, neutrális lebegése a tudat előtt a visszaemlékezésben is előfordul. Ez vezette ahhoz a feltevéshez, hogy minden emlékezet a fantázián alapul.¹⁶ Eszerint az emlékezet olyan fantázia, aminek az esetében a fantáziált tárgy egyszersmind a múlthoz is tartozik és ezáltal múlt tárgyként tételezzük. Mielőtt tovább mennénk a fantázia és az emlékezet mint a reprodukív modifikáció két típusa közötti különbség jellemzéséhez, meg kell említeni, hogy Husserl sohasem vonta kétségbe a két aktus közötti hasonlóságot. A fantázia és az emlékezet közötti rokonság hasonló kiemelése egyébként Freudnál is megtalálható, mégpedig a fedőemlékek és a *déjà-vu* elemzésének összefüggésében, amelyekben a fantázia és az emlékezet strukturális hasonlóságuknak köszönhetően kibogozhatatlanul egymásba fonódnak.¹⁷ Úgy tűnik, hogy mind a fantázia, mind az emlékezet rendelkezik azzal a speciális képességgel, hogy lehetővé tegye tudattalan vágyak tudatos megjelenítését. Ismét beigazolódik, hogy a reprodukív tudatot a tudattalanhoz és ennek a tudatban való meg-jelenítéséhez fűződő teljesen egyedülálló affinitás jellemzi.

Husserl számára a hasonlóság fantázia és emlékezet között mindenképp előtt a tárgyhoz való distanciált viszonyukban áll, amit csupán meg-jelenítenek, de nem tesznek hűsvér valójában jelenvalóvá. Az emlékezet esetében ez a distancia abból a körülményből származik, hogy tárgya egy *korábbi* észlelési aktus eredeti kontextusához tartozik. Egy elmúlt tárgy meg-jelenítése a reprodukció teljesítménye, amit egy korábbi aktus jelenbeli megismétlésének is nevezhetünk. A fantázia esetében a fantáziavilág egyik tárgyához való distanciált viszony mindenképp előtt

¹⁶ Vö. Hua XXIII. Nr. 3, 212-217.o.; Nr. 5, 229-233.o.; Nr. 11, 286-288.o.

¹⁷ Vö. R. Bernet: *Imagination et fantasme*. In J. Florence et al. (eds.): *Psychanalyse. L'homme et ses destins*. Louvain-Paris, Peters, 1993. 191-206.o.

azáltal jut kifejezésre, hogy nem hiszünk ennek a tárgynak a valóságában, vagyis valóságos létezőként való tételezését meggátoljuk illetve neutralizáljuk. Ez a hiányzó hit már nem az észlelt világ és a fantázia világ közötti konfliktusból ered, hiszen nem lehet szó konfliktusról, ha a fantáziált nem nyúlik bele az észlelt világba vagy nem adja ki magát állítólagosan észleltnek. A fantázia *mint* fantázia tudása nyilvánvalóan hozzátartozik a fantázia teljesítményéhez. A fantázia tud magáról mint fantáziáról, mivel egy (kvázi-)észlelés belső reprodukív tudata.

Ám mit jelent mindez és mit jelent a „reprodukción” a fantázia esetében? A fantáziában, az emlékezettől eltérően nincs olyan *elmúlt* észlelés, amit a jelenben reprodukálnánk. Ehelyett egy jelen észlelést tapasztalunk úgy, mint nem jelenvalót, illetve úgy, mint ami a fantáziaélethez tartozik, mivel belsőleg a „mintegy”, a „mintha” módusában hajtjuk végre. Mindazonáltal a nem jelen észlelés fantáziaszerű reprodukciója annyiban hasonlít az emlékezszerű reprodukcióhoz, hogy egy eredeti, vagyis jelen észlelés modifikációjaként adódik. Ugyanakkor a „modifikáció” kifejezésnek az emlékezet és a fantázia kontextusában nem egészen ugyanaz a jelentése. Az emlékezet egy korábbi észlelés modifikációja, amelyet valóságként magában hordoz az intencionális implikáció módján. A fantázia ezzel szemben egy olyan észlelés modifikációja, amelyet a fantázia pusztán lehetséges, nem pedig valóságos aktusként implikál. Az emlékezet fenomenológiai genezise az emlékezet tárgyának valóságos tapasztalatát előfeltételezi, míg a fantázia csupán tárgya valóságos tapasztalatának pusztta lehetőségéhez kapcsolódik, ám egy olyan lehetőséghez, amit ő maga idéz elő szabadon.

A fantázia mint szemléleti meg-jelenítés ennek következtében a reprodukció produktív formája. Olyan modifikáció, amely valami nem modifikáltat feltételez, aminek nem kell léteznie ezt a modifikációt megelőzően vagy függetlenül ettől a modifikációtól. Az észlelés modifikált formája, ami jelzi az észlelés lehetőségét anélkül, hogy tényleges adódását előfeltételezné. Ennek következtében a fantázia lényegét alkotó reprodukív modifikáció nem magyarázza meg, hogy a megjelenítő fantázia miként vezethető le egy jelen észlelésből, hanem épp fordítva, azt mutatja meg, hogy a fantázia miként implikálja az észlelés lehetőségét.

Ez azonban nem azt jelenti, hogy minden észlelés egy aktuális fantáziát előfeltételez lehetőségfeltételeként. Ahogy a fantázia nem vezethető le az észlelésből, úgy az észlelés sem vezethető le a fantáziából. Mindazonáltal kijelenthető, hogy egy valóságos észlelés lényegét fantáziaszerű modifikációjának lehetősége is meghatározza, mint ahogy az is, hogy hozzátartozik egy valóságos fantázia lényegéhez, hogy tárgyának nem modifikált észlelési lehetőségét is implikálja. Vagyis egy tárgy sohasem lehet egyszerre valóságosan észlelt és valóságosan fantáziált, miközben igaz az, hogy a valóságos észlelés a fantázia lehetőségét, a valóságos fantázia pedig az észlelés lehetőségét feltételezi. A fantázia és az észlelés így sohasem vezethető le egymásra, noha szükségszerűen egymáshoz kapcsolódnak a modifikáció viszonyának formájában. Husserl ehhez még bizonyára azt is hoz-

zátenné, hogy az észlelés számára a fantázia egy negatív lehetőséget jelent, amelyet ki kell zárni, másfelől hogy az észlelést úgy tartalmazza a fantázia, mint egy olyan pozitív lehetőséget, amelyre törekedni kell. Mindazonáltal azt állíthatjuk, hogy a fantázia az emlékezet elfojtottja, az észlelés pedig a fantázia elfojtottja, még ha Husserl számára az elfojtás (*Verdrängung*) nem pontosan ugyanazt is jelenti a két esetben.

A fantáziában működő reprodukív tudatot jellemezhetjük a *distanciált* vagy *szimbolikus* öntudat lehetőségével is. Ez a lehetőség hiányzik az észlelésben működő impresszionális belső tudatból. Ennek megfelelően az észlelési tudat, amelyben a szubjektum közvetlenül átadja magát látható ösztönének, úgy jelenik meg, mint önelvesztés (*Selbstverlust*), pontosabban mint az ösztön distanciált önábrázolásának (*Selbstdarstellung*) elvesztése. Ebből a nézőpontból tekintve a fantázia elsőbbséget élvez az észleléssel szemben, és jó okunk van arra, hogy kétségbe vonjuk Husserl azon törekvését, hogy az észlelést előnyben részesítse a fantáziával szemben. Az álom az ösztön fantázia által lehetővé tett szimbolikus önmegjelenítésének tipikus példája, de ugyanígy a nyelv is. Ha a közvetlen, impresszionális belső tudat lenne az öntapasztalás egyetlen formája, akkor nem tudnánk megérteni, hogyan válhat az ember beszélő szubjektummá, aki önmagát a beszédében már mindig is szimbolikusan ábrázolja – még mielőtt önmagáról beszélné. Ezzel természetesen nem azt állítjuk, hogy az álmodás és a beszéd csupán a fantáziálás fajtái. Ám a beszéd lehetősége, és különösen az észlelés nyelvi kifejezésének lehetősége, úgy tűnik, belsőleg össze van szövődve a fantáziálás lehetőségével.

Freud tudattalan fogalma

Az intencionális tudataktusok husserli fantáziaelemzésből levezethető reprodukív belső tudatának fogalma teljesen új perspektívát nyit Freud tudattalan fogalmára és ennek tudathoz való viszonyára vonatkozóan. Freud szerint a tudattalan olyan intencionális képzetekben (*Vorstellungen*), „kívánságokban” fejezi ki magát, amelyekkel a szubjektum nem tud minden további nélkül azonosulni, mivel *idegenek* a számára. A tudattalan megjelenési módja pontosan megfelel a fantáziált élmények megjelenési módjának, vagyis azon intencionális élmények megjelenési módjának, amelyeket a belső tudat fantáziaszerűen reprodukál. Az észlelésekkel szemben a fantáziált élmények nem tartoznak valóságosan az énhez, ám nem is valamilyen valóban idegen énhez tartoznak. Nem rendeződnek bele az én végtelen tapasztalati összefüggésébe, hanem idegenek maradnak a számára, ám mégsem annyira idegenek, mint egy másik szubjektum tapasztalatai. Freud „deskriptív” fogalma a tudattalanról így pontosan megfelel a megjelölt megjelenés husserli meghatározásának: mindkét esetben valami

idegenről van szó, amely ugyan az énhez tartozik, ám amit az én nem tud közvetlenül mint valóságos jelent igénybe venni.

A tudattalan és megjelenési módjai

Freud tudattalan fogalmának közelítése Husserl fantázia elemzéseire és az ehhez kapcsolódó reproductív belső tudat fogalomhoz azzal a következménnyel jár, hogy a fantázia által lehetővé tett tudatszerű megnyilvánulása a tudattalannak úgy jelenik meg, mint megszabadulás a közvetlen, impresszionális önvonatközöstől. Freud nyomatékosan utal arra a tényre, hogy a tudattalan képzetek tipikusan a fantáziákban és az álmokban fejezik ki magukat a tudat szintjén. A reproductív belső tudat teremtő szabadságát, amellyel Husserl fantázia elemzése során találkozunk, nem szabad az ösztöntől való megszabadulásként érteni, hanem sokkal inkább annak a lehetőségnek a megnyílásaként, amely az ösztönt a fantáziák formájában juttatja szabad, tudatos ábrázoláshoz. A reproductív belső tudatból származó szabadság nem magától az ösztöntől szabadít meg, hanem az ösztönös belső tudat egy másik, nevezetesen impresszionális formájától. Husserl különbségtétele a belső tudat reproductív és impresszionális formája között még magának az ösztönös tudatnak a határain belül helyezkedik el.

Az impresszionális belső tudat jellegzetessége az, hogy hiányzik az eltérés az ösztön és az intencionális képzetek között, vagyis a szubjektumot közvetlenül és kivédhetetlenül afficiálják saját képzetei. Ezért az impresszionális belső tudat önmagát elsősorban a szorongásban (*Angst*) nyilvánítja ki, ami nem más, mint a szubjektum affektív reakciója saját életével szembeni védtelen kiszolgáltatottságának tapasztalatára. A reproductív belső tudat azonban megszabadítja a szubjektumot önmaga szorongató tapasztalatától, lehetővé teszi az önmagával szembeni távolságot és a szimbolikus önábrázolást, és megvédi a szubjektumot a saját ösztönei által keltett traumatikus affekciótól. A szorongást, mint az impresszionális belső tudat tapasztalatát tehát úgy kell érteni, mint annak a jelét, ahogy egyszerre veszítjük el a reproductív belső tudatot és az ösztön szimbolikus reprezentációját. Ezzel szemben a fantázia megjelenésekben és az álmokban az ösztönök és a tudattalan kívánságok szabadon kiélhetőek, mivel ezeket a képzeteket nem vesszük valóságosnak és csak „kvázi” éljük át őket, vagyis csak a „mintha” módján hajtjuk végre őket. Egy fantázia vagy egy álom reproductív belső tudata az ösztönrel való distanciált viszonyt tesz lehetővé, ami nélkül az ösztön maga, valamint az ösztön általi közvetlen önaffekció kifejezése mint szorongás, végső soron érthetetlen maradna.

Ennek ellene vethetnénk, hogy az impresszionális belső tudat többnyire egyáltalán nem a szorongással, hanem sokkal inkább a valóságos világra irányuló észlelés végrehajtásával kapcsolódik össze. Husserl egyáltalán nem beszél szorongásról, hanem az impresszionális belső tudatot minden további nélkül egy

prezentáló aktus végrehajtástudatával azonosítja. Ugyanakkor az a belátás, hogy önmagunk átadása a valóságos világ észlelésének az önelvesztés egy módját jelenti és mint ilyen a „tudattalan” egy formáját implikálja, semmiképpen sem volt idegen a számára.¹⁸ A legtöbb esetben a szimbolikus önábrázolás ilyen elvesztése nem vezet szorongáshoz, mivel a világra vonatkozás elnyerése és gazdagodása kompenzálja. Heidegger meggyőző módon ábrázolta, hogy szorongás csak akkor keletkezik, amikor a megszokott világhoz való viszony válik kérdésessé.¹⁹

Husserl impresszionális belső tudatra vonatkozó elemzései jobban megértetik velünk, miként lehetséges ez az átcsapás a világban tartózkodás üvéből a saját étellel szembeni szorongásba: a világnak való önátadásában az én kettősen impresszionális, közvetlen affekciónak teszi ki magát: „belülről” észlelési tevékenysége felől, „kivülről” az inger felől, amit a világ tárgyai gyakorolnak rá. Ha a világ mint a tapasztalat harmonikus és állandóan beigazolódó horizontja kérdésessé válik, akkor az észlelő subjektum önmagára vetül vissza, vagyis üres és értelmetlen észlelésének közvetlen tapasztalatára. A szorongás a saját életre való közvetlen és kikerülhetetlen ráutaltság kifejeződése. Mindnyájunk számára ismert és a skizofréniára vonatkozó kutatások is megerősítik, ahogy a világelvesztésből fakadó szorongást a fantáziák és tévképzetek kompenzálják.²⁰ A szorongás mint az impresszionális belső tudat kifejezése kettős veszteségből ered: a világ mint a boldog önfeledtség lehetőségének elvesztéséből és a fantázia mint a distanciált önvonatkozás és a szimbolikus önábrázolás lehetőségének elvesztéséből.

Megállapíthatjuk ennek következtében, hogy lényegi megfelelések találhatók a tudattalan freudi „deskriptív” fogalma és a fantázia mint szemléleti meg-jelenítő aktus husserli eidetikus meghatározása között. A freudi *tudattalan* idegen megjelenésmódjai és szimbolikus kifejeződései ezek szerint egy sajátos, meg-jelenítő (*fantázia*-)tudat módozataiként érthetőek. A fantáziát és az észlelést egymáshoz kötő modifikációs összefüggés elemzése megmutatta, hogy a tudattalan szimbolikus ábrázolása az álomban és a nyelvben egyszersmind a belső tudat tisztán impresszionális formájától való megszabadulást is jelenti. Az észlelés végrehajtásához kötődő, impresszionális belső tudat a tudattalan egy második fogalmát jelenti. Ezt mindenek előtt az jellemzi, hogy hiányzik belőle a szimbolikus önábrázolás lehetősége. Ugyanakkor ez nem azt jelenti, hogy nincs tudatos kifejeződése. Az impresszionális belső tudat értelmében vett tudattalan az affektív reprezentációban, különösen a szorongás érzésében nyilvánul meg. Így pedig

¹⁸ Vö. Hua XXIII. Nr. 20, 574.o.

¹⁹ M. Heidegger: *Lét és idő*. Ford. Vajda Mihály és mások. Budapest, Gondolat, 1989. 40§.

²⁰ R. Bernet: *Délire te réalité dans la psychose*. In *Études phénoménologiques* 15. Bruxelles, Ousia, 1992. 25-54.o.

semmilyen tudattalan nem marad tudatbeli megjelenés nélkül, hanem a tudattalan tudatos megjelénítésének kettős – képzetszerű és affektív – formájáról beszélhetünk. Ugyanakkor szükségesnek bizonyult, hogy a tudattalan megjelenítés kettős formájának ezt a (freudi) leírását a tudattalan kettős formájának feltevésével kössük össze. Husserl elemzése a belső tudat kettős formájáról, vagyis az intencionális tudatélményekhez való impresszionális és reprodukív vonatkozás kettősségéről lehetővé teszi, hogy a tudattalan kettős fogalmának iménti feltevését fenomenológiai módon beigazoljuk.

Fantázia és észlelés összefüggésének husserli meghatározása kiindulópontul szolgálhat Freud „dinamikus” tudattalan fogalmának fenomenológiai vizsgálatához is. Mind a psziché életének freudi meghatározása, miszerint az az antagonsztikus erők feszültségmezejének nem-stabil egyensúlya, mind az „elfojtás” ebből eredő szükségszerűsége új megvilágítást kap észlelés és fantázia „konfliktusának” husserli elemzése felől.²¹ Husserl szerint észlelés és fantázia szükségképpen egymáshoz kapcsolódik az „intencionális implikáció” módján, ugyanakkor az egyidejű létezés szempontjából ki is zárják egymás. A fantázia elfojtja (*verdrängt*) vagy „elfedi” (*verdeckt*) az észlelést, a valóságos világ észlelése pedig allergikusan reagál a fantáziával való minden ellenőrizetlen keveredésre. Joggal állíthatjuk tehát, hogy a tiszta észlelés a fantázia elfojtása. Husserl és Freud számára az elfojtás folyamata az elválasztás folyamata. Husserl szerint ez az elválasztás azért is szükségszerű, mivel a fantázia és az észlelés állandóan azzal fenyegetnek, hogy egymást megfertőzik, ugyanúgy, ahogy Freudnál a tudattalan és a tudatos fenyegetnek azzal, hogy megfertőzik egymást. Az elfojtás Husserlnél és Freudnál egyaránt a tudat megtisztításának folyamata és mint ilyen a tudat teljesítménye.

Ha a tudattalan azonos az elfojtottal és az észlelés ugyanúgy elnyomja a fantáziát, ahogy a fantázia az észlelést, akkor megállapítható, hogy a tudattalan ugyanúgy öltheti a fantáziával összekapcsolódó reprodukív belső tudat formáját, ahogy az észleléssel összekapcsolódó impresszionális belső tudat formáját is. A fantázia elnyomja az impresszionális belső tudatot és a vele összekapcsolódó szorongást, az észlelés pedig elnyomja a reprodukív belső tudatot és a vele összekapcsolódó önmaga számára idegenként való megjelenést. A tudattalan dinamikus fogalma felől, vagyis az elfojtás felől tekintve a tudattalan így egy relatív vagy dialektikus fogalomnak bizonyul. A tudattalan a reprodukív belső tudat értelmében implikálja az észlelés mint tudott működését, az impresszionális belső tudat értelmében vett tudattalan pedig a fantázia mint tudott működését

²¹ Freud elfojtás fogalmához lásd különösen *Az elfojtás* (1915) Ford. Máyai Péter. In Sigmund Freud Művei VI. i.k. 63-77.o.; *A tudattalan* (1915) i.m. 95-109.o. Husserl is beszél időnként „elfojtásról”: pl. Hua XXIII. Nr. 20, 580.o.

feltételezi. Önmagában semmi sem tudattalan, hanem csakis egy tudott viszonyában beszélhetünk tudattalanról. Amit a tudattalan mint elfojtott tartalmilag jelent, azt mindig a tudott mindenkori formája határozza meg.

Az ösztön és reprezentáció

Jól ismert tény azonban, hogy Freud számára metapszichológiai megfontolásainak magvát nem a tudattalan „deskriptív” vagy „dinamikus” fogalma, hanem a tudattalan „ökonomikus” felfogása alkotja. A tudatos és a tudattalan reprezentációkat nem lehet a tartalmuk alapján, sem intencionalitásuk sajátos formája alapján megkülönböztetni, hanem csakis azon az alapon, hogy milyen módon *reprezentálják az ösztönöket*. Freud azon a véleményen van, hogy az ösztönök először szükségképpen tudattalan képzeteket „szállnak meg” (*besetzen*), amelyek azután alkalmasint behatolhatnak a tudatba. Így tehát minden tudatos reprezentációnak a tudattalan reprezentációkban van az eredete, vagyis a „tudat” Freud számára a tudattalan epifenoméne, noha bevallottan rejtélyes epifenoméne.

A lelki élet eredete tehát az ösztön feszültségekkel terhes, elsődlegesen szomatikus energiájában van, amely azután intencionális (tudattalan vagy tudatelőttés) pszichikai képzetekhez kapcsolódik (illetve ezeket „megszállja”) és ezeket a kellemetlen feszültség „levezetésére” használja. A feszültség ilyen „lereagálása” a „tudattalan” képzetekben az *elsődleges folyamat* formájában jelenik meg, amelynek során az ösztön különféle képzeteket száll meg tekintet nélkül a logikai koherenciára és a téridőbeli rendre és ezeket a képzeteket – nem reális módon – az „eltolás” (*Verschiebung*) és a „sűrítés” (*Verdichtung*) eszközeivel kapcsolja össze. Az elsődleges folyamatban a tárgy merőben hallucinatorikus képzele elegendő arra, hogy kielégítse az ösztönt. Az ilyen elsődleges folyamatok legjobb példái az álmok, amelyekben egy tudattalan kívánság hallucinált képekben valósítja meg magát, anélkül, hogy meghajolna a valóság kényszere alatt. A valóság „tudatos” észlelését hasonlóképpen a belső ösztönök igényei irányítják, még ha az észlelés azt is sugallja, hogy benne teljesen átadjuk magunkat a külső világ ingereinek. Az aktuálisan észlelt tárgyak ennek következtében ugyancsak alkalmasak az ösztönkielégítésre, egy olyan kielégítésre, amely ekkor a „*másodlagos folyamat*” formáját ölti.²² Ezt a tudatos másodlagos folyamatot a „valóságelv” irányítja, amely ugyanakkor nem áll feltétlenül az ösztönkielégülés útjában, sőt teljesen az „örömelv” szolgálatába állhat. Ezzel szemben a valóság tudományos-objektív észlelése az ösztönről való szubjektív lemondást, vagy az ösztöncél szublimációját követeli meg.

²² Az elsődleges és másodlagos folyamatok freudi tanához lásd *Álomfejtés* (1900) Ford. Hollós István. Budapest, Helikon, 1985. 408-422.o.; *A tudattalan* (1915), i.m. 98-106.o.

A lelki élet mint a tudattalan elsődleges folyamat vagy a tudatelőttés másodlagos folyamat formájában zajló ösztönreprezentálás és ösztönkielégítés „ökonómiai” meghatározásához a husserli tudatfelfogás egy új, fenomenológiai megalapozást szolgáltathat. Freudnál komoly rejtély marad, hogy az ösztön miként jut el egy képzethez és hogy a képzet ösztön általi megszállását pontosan hogyan is kell elgondolni. Ezzel szemben Husserl belső tudata a kezdetektől fogva egyszerre ösztön és ösztönreprezentáns. Egyszerre a szubjektív élet (ösztön) anoním önaffekciója és az énszerű intencionális élmény (képzet) érzete. A belső tudat egyszerre az intencionális képzetek motorja és végrehajtásuk nem tematikus tudata. Az ösztön és a képzet közötti kölcsönös függőség és feloldhatatlan egymásba fonódás nem csak azt mutatja meg, hogy az ösztön miként jut képzethez, de azt is, hogy semmilyen ösztön sem létezhet képzet nélkül.

Az elsődleges és másodlagos folyamatok freudi elválasztása is újra értelmezhető Husserl tudatelemzéseinek keretében, mégpedig ismét csak a belső tudat kettős formájának vonatkozásában. Belső tudatának köszönheti a szubjektum azt a lehetőséget, hogy saját intencionális aktusaihoz mind egy distanciált, reprodukív önvonatkozás, mind pedig egy közvetlen, impresszionális önaffekció módján viszonyulhat. Az álomban működő *elsődleges folyamat* freudi fogalma megfelel a fantáziában működő reprodukív belső tudat Husserl által kidolgozott fogalmának. Husserl természetesen nem vak azzal a körülménnyel szemben, hogy a fantáziának költői szabadsága van, ami a logika és a realitás kényszerei fölé emeli. Így tehát az sem meglepő, hogy Husserl fantáziára és emlékezetre vonatkozó leírásaiból a freudi elsődleges folyamat számára oly jellemző „eltolás” és sűrítés” egyáltalán nem hiányzik.²³

Freud másodlagos folyamatra vonatkozó megfontolásai szintén újragondolhatóak Husserlnek az észlelésben működő impresszionális belső tudatra vonatkozó elemzése alapján. Az észlelést irányító valóságelv egy valóságos tárgy közvetlen behatásának lehetséges örömtelenségét is implikálja, csakúgy mint az elvesztése által okozott lehetséges fájdalmat. Az észleléstudatnak nem kell szükségképpen örömtelenné lennie, ám mivel örömjutalma függ a valóságtól, ezért állandóan fenyegetett helyzetben van. Az észleléstudat mindig a valóságvesztés fenyegetésével néz szembe, a háttérben a saját élet terhének közvetlen, traumatikus affekciójából származó totális örömtelenség, vagyis a szorongás érzéséhez kapcsolódó örömtelenség fenyegetésével. Másodlagos folyamatként az észlelés Husserl szerint is a fantázia elsődleges folyamatának, vagyis az örömteli képzetek kialakításának és a saját élet distanciált színrevitelének az elfojtását feltételezi.

²³ Vö. E. Husserl: *Analysen zur passiven Synthesis* (Husserliana XI.), Den Haag, M. Nijhoff, 1966. 192.o. sk.

Az elsődleges és másodlagos folyamatok fenomenológiai meghatározása a reprodukzív és az impresszionális belső tudat közötti különbség háttere előtt azzal a jelentős előnnyel rendelkezik a freudi meghatározással szemben, hogy a két folyamat között fennálló összeszövődést és reverzibilitást sokkal érthetőbbé teszi. Az elsődleges és másodlagos folyamat (a freudi ökonomikus meghatározás értelmében vett tudattalan és a tudatelőttes) között ezek szerint nem egyoldalú függés áll fenn, hanem az egyforma eredendőség, illetve a feloldhatatlan különbség viszonya. A tiszta elsődleges és a tiszta másodlagos folyamatok csupán absztrakt határfogalmak a szubjektív élet számára, amelyben az észlelés ugyanúgy negatív módon feltételezi az (elfojtott) fantáziát, ahogy a fantázia az (elfojtott) észlelést. A szubjektum saját belső tudatának köszönheti a lehetőséget, hogy intencionális képzetéhez állandóan és egyszerre a distanciált, reprodukzív vonatkozás, valamint a közvetlen, impresszionális önaffekció módján viszonyuljon. Ugyanakkor a két viselkedési mód nem működhet egyszerre a tudat szintjén, ennek következtében mindkettőt a saját tudattalan formája kíséri.

Az egyik következménye annak a nagyfokú egyezésnek, amely Freud elsődleges és másodlagos folyamatokra vonatkozó meghatározása és Husserl fantázia és észlelés összefüggéseire vonatkozó meghatározása között fennáll, az az, hogy nincs okunk a tudattalant kizárólag az elsődleges folyamattal azonosítani. A tudattalannak nem kell szükségképpen és minden esetben az észlelési folyamatban és az észlelés valóságvonatkozásában elfojtott és a saját élet idegen önmegjelenésével együtt járó fantáziálásnak lennie. Ha a szubjektum a fantáziában működő elsődleges folyamatban él, akkor ebben az életformában az észleléssel egybekötött másodlagos folyamat el van fojtva, illetve tudattalan. Az álom tudattalanja tehát nem annyira az önmagát az elsődleges folyamat törvényszerűségei révén betöltő vágy, mint inkább a realitásra irányuló éber élet. Az álom elfojtja az éber életet, ami mindazonáltal megjeleníti önmagát, noha csak távollevőként és tudattalanként, mint egy akadályozott lehetőséget.

Végül azonban nem szabad elhallgatni, hogy az elsődleges és másodlagos folyamatra vonatkozó felfogásunk némi erőszakot tesz Freud *ösztönelméletén*. Mivel az elsődleges folyamatot összekötjük a reprodukzív belső tudattal, ennek következtében feltételezzük, hogy az ösztön distanciált önreprezentációjának lehetőségével is rendelkezik. Noha Freud az elsődleges folyamatot az álomhoz is köti, mégis azt állítja, hogy az ösztön az álomban a hallucinatorikus tárgy révén közvetlen, vagyis nem distanciált kielégüléshez jut. Az is igaz, hogy a másodlagos folyamatot közvetlen és néha traumatikus, ösztön irányította önaffekciónak tekintettük, miközben Freud éppen azt a távolságot hangsúlyozza, ami egy valóságos tárgy kerülőúttján keresztül kielégülő ösztön révén keletezik. Ugyanakkor ez a szembenállás megfigyeléseink és Freud észrevételei között nem jelent ellentmondást, mivel a közvetlen önaffekció semmiképpen nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy ez az impresszionális önaffekció egyidejűleg egy olyan inten-

cionális reprezentáció tudataként is működjön, ami a realitásra irányul. Hasonlóan, a fantáziában működő reproduktív belső tudat egyszerre lehet az ösztön distanciált ön-reprezentációja, valamint egy olyan hallucinatorikus örömtárgyhoz fűződő közvetlen viszony, amely megszabadult a valóság kényszeireitől. Ugyanakkor a Freuddal szembeni ellentét nem szűnik meg ezáltal teljesen. Az ellentét abból ered, hogy a prezentáló és meg-jelenítő tudat fenomenológiája számára a valóságos és hallucinatorikus tárgyakhoz fűződő ösztönviszony freudi fogalma csak az ösztön tudatos meghatározásán mint közvetlen vagy distanciált önaffekción keresztül hozzáférhető. Nyitott kérdés marad, hogy ez vajon egyszersmind azt is jelenti-e, hogy valójában nem is létezhet tisztán ökonomiai módon meghatározott ösztön.

Összefoglalás

Megállapíthatjuk, hogy Freud tudattalan fogalma sok jelentéssel rendelkezik, amelyek egészen eltérő fenomenológiai belátásokkal függnek össze: a tudattalan olyan *fenomén*, amely nem integrálódik a tudatos tapasztalatok harmonikus lefolyásába; a tudattalan az *önmagáról megfeledkező* ráhagyatkozás az észlelt valóságra; a tudattalan az *elfojtott* fantázia vagy észlelés; a tudattalan az ösztön distanciált *ön-reprezentációja*, például az álomban vagy a nyelvben; a tudattalan *a valóság kényszeireitől való megszabadulás* öröme; a tudattalan az elsődleges folyamat, ami önmagát a hallucinált örömtárgy révén elégti ki. Freudnál és Husserlnél az ösztönben kell keresni a tudattalan különféle fenoménjeinek egységes alapját. Miközben Freud meglegszik avval a kijelentéssel, hogy az ösztön a szomatikus és a pszichikus küszöbén helyezkedik el, Husserl belső tudatra vonatkozó elemzései az ösztönnek mint a szubjektív életáram önaffekciójának megértési lehetőségét kínálja. Ráadásul a fantáziában működő reproduktív belső tudat fogalma lehetővé teszi az ösztön distanciált és akár szimbolikus önreprezentációjának megértését is. Ezzel szemben egy észlelésaktus végrehajtásának impresszionális belső tudata egy olyan ösztönös élethez (*triebhaften Leben*) kapcsolódik, amit közvetlenül az affektusok formájában tapasztalunk és ami bizonyos határesetekben a szorongás érzésében fejeződik ki. Így sem az ösztön, sem a tudattalan különféle fenoménjei nem érthetőek meg a tudattól és különösképpen a belső tudattól függetlenül.

A Freud által elemzett tudattalan fenoménjeinek fenomenológiai megértése tehát feltételezi mindazoknak a kísérleteknek a kritikáját, amelyek a tudattalant a tudattól teljesen függetlenül, netán a tudat rejtett eredeteként igyekeznek meghatározni. Ennek következtében a tudattalan „topográfiai” fogalma, amit már Freud maga is elvetett, tarthatatlan: a tudattalan nem egyszerűen egy olyan pszichikai folyamat, amely a tudattól eltérő helyen található és amely a tudattól

teljesen elválasztva működhetne. A tudattalan azon (brentanoi) fogalmát, ami szerint a tudattalan egy olyan intencionális tudat, amit nem kísér belső tudat, ugyancsak el kell vetnünk. Láttuk, hogy a belső tudat semmiképpen sem reflexív öntudatot jelent, hanem egy intencionális észlelési vagy fantázia aktus végrehajtásának a tudatát. Ez nem más, mint a tudat önaffekciója, amelynek ösztönös jellege van és ami mint ilyen a tudattalan fenoménjeinek egységes alapját jelenti. Végül pedig a tudattalannak mint elsődleges folyamatnak az ökonómiai meghatározása Freudnál mindaddig kérdésesnek tűnik a számunkra, amíg nem kapcsolódik össze az elfojtás fenomenológiailag értett folyamatával.

A tudattalan fenomenológiai meghatározása a rejtett, impresszionális vagy reprodukív belső tudat vonatkozásában ugyanakkor nem annyira Freud nézeteinek kritikáját jelenti, mint inkább elmékedést ennek az elméletnek az előfeltevésein. Fenomenológiai megfontolásaink végső soron csupán elmékedések voltak a tudattalan Freud által meghatározott fogalmán, ami szerint a tudattalan a *pszichikai* élet idegen formája, ami felrobbantja a tudat hagyományos fogalmát. A tudattalan pszichikai jellegének következetes hangsúlyozása Freudnál a tudattalan iránt érdeklődő filozófust a tudat új meghatározására kényszeríti, nem pedig mindenféle tudatfilozófia elsietett elvetésére. A Freud tudattalan fogalma mentén kibontakozó új tudat felfogásnak érthetővé kell tennie, hogyan jelenhet meg a tudat önmaga számára mint valami idegen és hogyan viselkedhet a tudattalannal szemben oly módon, hogy nem zárja ki, de nem is kebelezi be közvetlenül és teljesen. A fantázia olyan folyamatként való fenomenológiai meghatározása, amelyben egy idegen vagy nem jelenlévő a jelenben mint olyan megjelenik és amelyben a saját én distanciált vagy elidegenített önreprezentációt hajt végre, gyümölcsöző kiindulópontnak bizonyult egy továbbra is nyitott feladat végrehajtása számára.

Ullmann Tamás fordítása